

פרופ' אהרן קלרמן,
אוניברסיטת חיפה, בית
הספר למדעי הסביבה,
דוא"ל:
akeller@univ.haifa.ac.il

קריאת שמע על המיטה

בין קבלה לילית של עול מלכות שמיים לבין חששות

מזמן שינה

אהרן קלרמן

תקציר

מאמר זה מתמקד באמירה של קריאת שמע בתוך המסגרת הכללית של התפילה 'קריאת שמע על המיטה'. מטרתו של מאמר זה היא לבחון את ארבעת היסודות שיוחסו לאמירה זו של קריאת שמע: הראשון, קבלת עול מלכות שמיים, במיוחד כאשר קיימת גם תפילת הרשות של ערבית; השני, מעבר ראוי מזמן הערות לזמן השינה; השלישי, הגנה מחששות המלווים את זמן השינה – חששות רוחניים, מיסטיים, בריאותיים; הרביעי, הכנה לסכנה הקיומית לחיים בזמן שינה. ארבעה מנהגים נוצרו או הוצעו לעניין היקף האמירה של קריאת שמע לפני השינה במשך הדורות: אמירה של פרשייה ראשונה של קריאת שמע עד 'והיה אם שמוע'; אמירה של שתי הפרשיות הראשונות של קריאת שמע עד 'כימי השמיים על הארץ'; אמירה של הפסוק 'שמע' ומייד לאחריו פרשייה שנייה של 'והיה אם שמוע', עם דילוג על 'ואהבת'; אמירתן של כל שלוש הפרשיות של קריאת שמע, כולל מצוות ציצית.

המנהג הראשון של אמירת הפרשייה הראשונה והמנהג הרביעי של אמירת שלוש הפרשיות התקבלו בעדות ישראל, ואילו שני המנהגים האחרים נותרו בגדר הצעות למנהגים בלבד. המנהג לאמירה מלאה של קריאת שמע מבוסס על הקשר הגימטרי בינה לבין איברי הגוף, ובכך נראה כי המזיקים הבריאותיים הם שזכו לדומיננטיות לעניין הצורך באמירתה של קריאת שמע על המיטה. לאחר מכן נתייחס בקצרה לברכת 'המפיל', שהיא מדרבנן, בעוד קריאת שמע על המיטה היא, לרוב הדעות, מן התורה. נשווה גם בין קריאת שמע על המיטה, הנאמרת בסופו של יום, לבין קריאת שמע הנאמרת בברכות השחר, בתחילתו של יום – לעניין אמירתן של שתי הקריאות האלה של שמע נוצרו שני מנהגים.

לציטוט (מדעי הרוח) –
א' קלרמן, 'קריאת שמע על המיטה: בין קבלה לילית של עול מלכות שמיים לבין חששות מזמן שינה', חמדעת, יח (תשפ"ה).

מילות מפתח:
קריאת שמע על המיטה;
עול מלכות שמיים; מזיקין;
המפיל; פרשייה ראשונה;
שלוש פרשיות

מבוא

'קריאת שמע על המיטה' היא התפילה הנאמרת מדי ערב טרם שינה.¹ שם זה של התפילה מופיע לראשונה כבר בסידורו של רב עמרם גאון,² שהיה גם סידור התפילה הראשון שנכתב. חלקים מהתפילה הופיעו אומנם כבר קודם לכן בשני התלמודים, כפי שנראה להלן, אולם ללא ציון של שם התפילה.

התפילה 'קריאת שמע על המיטה' כוללת בתוכה שלושה חלקים: קריאת שמע, בהיקף כזה או אחר, ברכת 'המפיל חבלי שינה', בשם ובמלכות, שהיא ברכה ייעודית עבור התפילה שלפני השינה, ואסופה של פסוקים ופרקים מקראיים, רובם מספר תהלים, שנוספו לתפילה בתקופות שונות ובנוסחים השונים. לשלושת אלה נוספה תפילת הווידוי.

ניתן למנות כמה יסודות ייחודיים בקריאת שמע על המיטה: ראשית, זו תפילת יחיד בלבד ללא כל אופציה לאמירתה בציבור, כמקובל לגבי רוב תפילות ישראל. שנית, שני חלקיה העיקריים של התפילה הם בעלי אופי הפוך זה לזה. קריאת שמע עצמה יוצרת שוויון בין היום לבין הלילה, בכך שהיא מציגה עמידה בדרישה לקבלת עול מלכות שמיים בכל מצב שהאדם נמצא בו: בבית ובדרך, וכן 'ובשכב ובקומד'.³ ברכת 'המפיל', לעומת זאת, עוסקת בענייני הלילה בלבד. עצם הקריאה של 'שמע ישראל' בערב ככלל (בערבית ו/או על המיטה) היא, לרוב הדעות, מצווה מדאורייתא,⁴ בעוד האמירה של ברכת 'המפיל' היא מדרבנן.

מאמר זה יתמקד באמירתה של קריאת שמע בתוך המסגרת הכללית של תפילת קריאת שמע על המיטה. נושא זה זכה להתייחסות מועטה עד עתה בספרות המחקרית כפי שיתברר בדיון להלן. מטרתו של מאמר זה היא לבחון את ארבעת היסודות שיוחסו לאמירה זו של קריאת שמע: האחד, קבלת עול מלכות שמיים, במיוחד מפני שקיימת גם תפילת הרשות של ערבית; השני, כמעבר ראוי מזמן הערות לזמן השינה; השלישי, הגנה מחששות המלווים את זמן השינה: רוחניים, מיסטיים, ובריאותיים; הרביעי, הכנה לסכנה הקיומית לחיים בזמן שינה. נבחן את ארבעת היסודות האלה, ולאחריהם נציג את ארבעת המנהגים השונים שהוצעו לאמירתה של קריאת שמע טרם השינה, ובמיוחד שניים מהם: המנהג לקריאה של פרשייה ראשונה בלבד של שמע, והמנהג של קריאת שלוש הפרשיות כולן. לאחר מכן, נתייחס גם בקצרה לברכת 'המפיל', וזאת בהקשר של קריאת שמע, וכמו כן נשווה בין קריאת שמע על

1 פרט לליל הסדר, ליל שימורים, שבו היא נאמרת בנוסח מקוצר.

2 סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט. ירושלים: מוסד הרב קוק, תשס"ה, עמ' נ"ה.

3 דב' 7 ו; יא 19.

4 ראו ד' רופסקי; קריאת שמע, הלכות תפילה שיעור 5. תורת הר-עציון.

<https://www.etzion.org.il/he/halakha/orach-chaim/prayer-and-blessings/keriat-shema>

המיטה, הנאמרת בסופו של יום, לבין קריאת שמע הנאמרת בברכות השחר, בתחילתו של יום.

קבלת עול מלכות שמיים

הרמב"ם מציין כמצווה עשירית במניין מצוות העשה 'לקרות קריאת שמע פעמיים בכל יום, שנאמר 'ודברת במ... ובשכבך ובקומך'⁵. בשים לב לציווי המפורש בתורה לאמירה זו, סביר להניח כי אמירה שכזו נהגה, בצורה כזו או אחרת, כבר בתקופת בית ראשון, אם כי אין לכך עדויות מקראיות או חוץ־מקראיות. הקיום של מצווה זו, משנקבעו סדרי תפילות בישראל החל מתקופת התנאים, שונה בבוקר, לשם קיום הציווי 'בקומך', מקיומה בערב, לשם קיום הציווי 'ובשכבך'. בבוקר, אמירת קריאת שמע משובצת כרכיב מרכזי בסדר תפילת שחרית, עם ברכות מקדימות וברכה מסיימת, והתפילה מתבצעת עם תחילת יומו של אדם וזמנה קבוע. בערב הדברים ברורים פחות, שכן קריאת שמע שובצה בשתי תפילות ערב: תפילת ערבית ותפילת קריאת שמע על המיטה. המשנה קבעה כי תפילת ערבית, שבה משובצת קריאת שמע בפעם הראשונה בכל ערב, 'אין לה קבע'⁶, ובהתאמה תנאים ואמוראים נחלקו בשאלה אם תפילת ערבית היא תפילת חובה או רשות.⁷ אומנם התפילה נפסקה להלכה כתפילת רשות, אולם נהגו בה כתפילת חובה לפי מנהג ישראל.⁸ האמירה השנייה של קריאת שמע מדי ערב היא במסגרת קריאת שמע על המיטה. מתברר, אפוא, כי לגבי מי שלא התפללו תפילת ערבית, האמירה של קריאת שמע על המיטה היא עבורם קיומה של מצוות האמירה של קריאת שמע של ערב. כך, אכן, מציין רש"י: 'ובקריאת פרשייה ראשונה שאדם קורא על מיטתו יצא'⁹. הנימוק הראשון, אפוא, לאמירתה של קריאת שמע על המיטה, נימוק שבאופן פרקטי אינו רלוונטי עבור רוב רובם של המתפללים, שהתפללו קודם לכן תפילת ערבית, הוא קבלת עול מלכות שמיים של ערב.

לכאורה, מניסוחו של החיוב בתורה לאמירתה של קריאת שמע של ערב, צריך שזו תהיה 'בשכבך', כלומר עם הכניסה לשינה. על כן, האמירה המחויבת של קריאת שמע בערב הייתה צריכה להיות זו שלפני השינה. זמנה של השכיבה, כלומר ההליכה לישון, הלא אישי

5 רמב"ם, ספר משנה תורה. מהדורת י' מקבילי. קדומים: מפעל משנה תורה, תשע"ה, עמ' 13.

6 בבלי, ברכות ד ע"א.

7 בבלי, ברכות כ"ז-כ"ח.

8 ראו למשל י' אלפסי, (הרי"ף), הלכות רב אלפס. וילנא: האלמנה והאחים ראם, תר"ם, ברכות יט ע"א.

9 בבלי ברכות ב ע"א, ד"ה 'עד סוף האשמורת הראשונה'. ראו גם אהרן הכהן מלוניל, ארחות חיים. מרכז שפירא: המכון התורני אור עציון, חלק ב', תשפ"ב, עמ' 350, סעיף ג'.

הוא עבור כל בני האדם, בהתאם להרגלי השינה האישיים שלהם. ואולם להלכה, העיתוי של 'בשכבך' נקבע באופן קיבוצי ולא אישי, והוא נקבע דווקא לעניין תפילת ערבית, שהיא, כזכור, תפילת רשות, ולא לעניין קריאת שמע על המיטה. על כן, לעניין תחילת זמנה היומי של תפילת ערבית, קבע השולחן ערוך¹⁰ שהוא 'משעת יציאת שלושה כוכבים קטנים', ועל כך העיר בעל ה'משנה ברורה' כי הדבר נובע מן הציווי "ובשכבך", וקודם לילה לאו זמן שכיבה הוא.¹⁰

אם כן, זמן האמירה של קריאת שמע של ערב ודרך אמירתה הם גמישים ונעים בין שתי תפילות אפשריות, וזאת לעומת הקיבוע החד-משמעי של קריאת שמע של בוקר בתפילת שחרית. קריאת שמע על המיטה אינה מופיעה כלל במשנה, אולם היא מופיעה בשני התלמודים, וזאת בשמו של האמורא הארץ ישראלי רבי יהושע בן לוי, בן הדור הראשון של האמוראים.¹¹ ייתכן שמכאן ניתן להניח כי מכיוון שרבים ראו בתפילת ערבית בתקופת המשנה תפילת רשות, היה צורך לקבוע, בסוף תקופת התנאים או תחילתה של תקופת האמוראים, אמירה נוספת של קריאת שמע, טרם השינה, כדי להבטיח את אמירתה של קריאת שמע של ערב.

ואולם מהי משמעותה ומטרתה של אמירת קריאת שמע על המיטה לגבי מי שכן התפללו תפילת ערבית, כפי שניתן להניח שרבים נהגו כבר בסוף תקופת המשנה ובתקופת התלמוד, ואיך אפשר להבטיח שקריאת שמע על המיטה תיאמר כחובה כללית? שני התלמודים נתנו לכך אותם הסברים. בשני התלמודים¹² רבי יהושע בן לוי הוא זה המחייב את אמירתה של קריאת שמע על המיטה גם למי שהתפללו ערבית קודם לכן. הנימוק הראשון שניתן לכך הוא נימוק התנהגותי הנוגע להתנהלות ראויה במעבר בין שעות הערות לשינת הלילה. בתלמוד הבבלי נימקו בשמו של רבי יוסי את אמירתה המתחייבת של קריאת שמע על המיטה עבור מי שהתפללו ערבית בפסוק 'רגזו ואל תחטאו אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה',¹³ ואילו בירושלמי תלו נימוק זה ברבי אחא וברבי תחליפתא משמו של רבי שמואל בן נחמן. פסוק זה מרמז למילים 'על לבבך' ו'ובשכבך' הכלולים בפרשיות קריאת שמע, כך שלאחר אמירתה של קריאת שמע על המיטה אין לדבר יותר טרם השינה, כלומר הפרידה היומית מן הערות היא

10 י"מ הכהן, משנה ברורה. ירושלים: ע.ל.ב, תשנ"ב, שולחן ערוך אורח חיים, רל"ה, א'.

11 בבלי, ברכות ד' ע"ב – ה' ע"א; ירושלמי, ברכות א, א. ייתכן שתנאים, לפחות נהגו לומר תפילה אישית טרם הליכתם לישון. תלמוד בבלי (ברכות ה, ע"ב) מציין ברייתא: 'תניא, אבא בנימין אומר: על שני דברים הייתי מצטער כל ימי, על תפילתי שתהא לפני מיסתי וכו'." רש"י על אתר גורס שמדובר בתפילת שחרית, אבל ייתכן שמדובר דווקא בתפילה אישית שלפני השינה. ראו Kaplan, D. 2007. Birkat Ha-Mapil: The Rabbinic pre-sleep blessing. Milin Havivin 3: 155-168

12 לעיל הערה 11.

13 תה' ד' 5.

באמצעותה של קריאת שמע.¹⁴

חששות מזמן שינה

נוסף על הנימוקים שראינו לעיל לאמירתה של קריאת שמע טרם השינה – קבלת עול מלכות שמיים והתנהגות ראויה במעבר מערות לשינה – ישנם שני נימוקים נוספים לחיוב הכללי באמירתה של קריאת שמע על המיטה,¹⁵ והם נימוקים פסיכולוגיים של חששות מזמן שינה.

שני חששות אלה הם: חשש ממזיקים ליליים והקרבה בשינה למצב של מיתה.

התלמוד הירושלמי ציין, בשמו של ר' הונא שצין בשמו של רב יוסף, כי הקריאה של קריאת שמע 'בערב בביתו', היא 'בשביל להבריא את המזיקין', והתלמוד הבבלי נותן לכך אסמכתה מקראית בדברי רבי יצחק כי 'כל הקורא קריאת שמע על מיטתו מזיקין בדילין ממנו, שנאמר 'ובני רשף יגביהו עוף'¹⁶ ואין עוף אלא תורה, שנאמר 'התעייף עינך בו ואיננו',¹⁷ ואין רשף אלא מזיקין, שנאמר 'מזי רעב ולחומי וקטב מרירי'.¹⁸ גם בעלי התוספות ציינו כי 'אותה קריאת שמע סמוך למיטה אינה אלא בשביל המזיקין'.¹⁹ הנמקה זו, שאין דבר בינה לבין קבלתו של עול מלכות שמיים, הנדרשת מן התורה באופן תמידי, ביום ובליל, היא בתחום של דברים המייחדים את הלילה והמצריכים שמירה מיוחדת. לפי שני התלמודים אמירתה של קריאת שמע על המיטה יעילה, אפוא, גם בעניין זה.

מה הם אותם מזיקים ליליים הדורשים הגנה מיוחדת מפניהם? במשך הדורות הוצעו שלושה כאלה: מיסטיים, רוחניים ובריאותיים. 'מזיקים' בתלמוד, ככלל, הם ישויות מיסטיות של שדים ורוחות, שקדמונים האמינו בקיומם,²⁰ ואלה נחשבו גם לבעלי השפעות ליליות שליליות. ואכן, לטעמו של רש"י על אתר בתלמוד הבבלי²¹ 'קטב מרירי', שכנגדו נאמרת קריאת שמע על המיטה, הוא שד הצוהריים המוזכר במסכת פסחים.²² גישה שונה לחלוטין

14 מ' איסרליש (הרמ"א), מפה, בתוך הכהן, י"מ, משנה ברורה. ירושלים: ע.ל.ב, תשנ"ב, שולחן ערוך אורח חיים, רל"ט, א'.

15 לעיל הערה 11.

16 איוב ה' 7.

17 מש' כ"ג 5.

18 דב' ל"ב 24.

19 בבלי, ברכות ב' ע"א, ד"ה 'מאימתי קורין וכו'.

20 ראו למשל מ"י שטראוס, מהותם ומציאותם של השדים במשנתם של חז"ל. המעיין נ"ט, תשע"ט, עמ' 36–48.

21 לעיל הערה 11, ד"ה 'קטב מרירי'.

22 בבלי פסחים קי"א ע"ב.

לעניין המזיקים הליליים היא הצעתו של המאירי²³ לראות במזיקים את 'הדעות הכוזבים', העלולים לעלות בחלומותיו של האדם הישן, בעוד קבלת עול מלכות שמיים, באמצעות אמירתה של קריאת שמע טרם השינה, עשויה לסייע כנגדן. לטעמו של המאירי, המזיקים הליליים הם חלומות של כפירה דווקא, ולא סיוטי לילה מבעיתים העולים בחלומות הלילה. קריאת שמע על המיטה אמורה, אפוא, לסייע במניעתם של נזקים רוחניים בזמן השינה. בהמשך המאמר נתוודע גם לסוג שלישי של נזקי לילה אפשריים, והם נזקים בריאותיים בשינה, ואמירתה של קריאת שמע על המיטה, באורכה המלא המורכב מכל שלוש הפרשות, מסייעת כנגדם.

החשש השני, שכנגדו נאמרת קריאת שמע על המיטה, והוא הנימוק הרביעי לאמירתה, הוא החשש מפני המצב הקרוב למיתה שבו נמצא האדם בעת שנתו, חשש הידוע גם בספרות הסוציולוגית ככלל.²⁴ במקורותינו, התלמוד הבבלי במסכת ברכות²⁵ מציין כי 'שינה אחד מששים למיתה'. כנגד חשש זה ציין המכירי, בעין זיתים של סוף המאה ה'ט"ז, 'מצווה לקבל עליו עול מלכות שמים סמוך למיטתו, והטעם משום דשינה אחד מששים במיתה, וקודם שיפטר מן העולם ראוי לו לקבל עול מלכות שמים עליו, ואהבתו ויראתו'.²⁶ המכירי היה גם זה שייסד, במקביל ובהשלמה עם קבלת עול מלכות שמיים טרם ההירדמות, את האמירה הראשונה בכל בוקר 'מודה אני לפניך' וכו'.

לסיכומם של דברים, מהי אפוא הסיבה הקובעת לאמירתה של קריאת שמע שעל המיטה: האם זו קבלת עול מלכות שמיים, או שמא דווקא חששות למיניהם מזמן שינה? הרב אשר וייס פלפל בעניין זה ללא הכרעה.²⁷ אמירתה של קריאת שמע על המיטה יכולה, אפוא, להיות רשות או מצווה, וזאת בשים לב לארבעת הדברים שתלו בה: קבלת עול מלכות שמיים, כמצוות 'ובשכבך'; מעבר ראוי מזמן הערות לזמן השינה; שמירה מפני מזיקים למיניהם (מיסטיים, רוחניים או בריאותיים), או קבלתה של מלכות שמיים למקרה של

23 מנחם ברבי שלמה לבית מאיר, חידושי המאירי (בית הבחירה). ורשה: שניאור, תרצ"ח, ברכות ד ע"ב.

24 ראו סקירה בנושא זה – Aubert, V. and White; H. 1959. Sleep: A sociological interpretation. I. Acta Sociologica 4: 46-54

25 בבלי, ברכות נ"ז ע"ב.

26 רבי משה בן מכיר (המכירי). סדר היום. ירושלים: המסורה, תשל"ח, עמ' ע"ח.

27 א' וייס, קריאת שמע בבוקר ושעל המטה. מנחת אשר, תשפ"א, <https://minchasasher.com/he/shiur/%D7%91%D7%9C%D7%A7-he/%D7%A7%D7%A8%D7%99%D7%90%D7%AA-%D7%A9%D7%9E%D7%A2-%D7%91%D7%91%D7%95%D7%A7%D7%A8-D7%95%D7%A9%D7%A2%D7%9C-%D7%94%D7%9E%D7%99%D7%98%D7%94-%D7%AA%D7%A9%D7%A2%D7%96>

היקף האמירה של קריאת שמע שעל המיטה

ארבעה מנהגים נוצרו או הוצעו לעניין היקף האמירה של קריאת שמע על המיטה במשך הדורות: אמירה של פרשייה ראשונה של קריאת שמע עד 'והיה אם שמוע'; אמירה של שתי הפרשיות הראשונות של קריאת שמע עד 'כימי השמיים על הארץ'; אמירה של הפסוק 'שמע' ומייד לאחריו הפרשייה השנייה של 'והיה אם שמוע', עם דילוג על 'ואהבת'; ואמירת כל שלוש הפרשיות של קריאת שמע, כולל מצוות ציצית. המנהג הראשון של אמירת הפרשייה הראשונה והמנהג הרביעי של אמירת שלוש הפרשיות התקבלו בעדות ישראל, ואילו שני המנהגים האחרים נותרו בגדר הצעות בלבד. נדון בארבעת המנהגים האלה להלן.

פרשייה ראשונה בלבד: מנהג זה הוא הראשון שבא לעולם ומקורו בתלמוד הבבלי: ²⁸ 'הנכנס לישן על מיטתו אומר משמע ישראל עד והיה אם שמוע'. קביעה זו בתלמוד היא בהמשך לדבריו של ר' יהושע בן לוי על עצם החובה לאמירה של קריאת שמע על המיטה: 'מצוה לקרותו על מיטתו'.²⁹ הקביעה התלמודית היא לאמירתה של הפרשייה הראשונה בלבד, וזאת בהמשך לדבריו של ריב"ל, שנאמרו בתחילתה של תקופת האמוראים. קביעה זו מחזקת את השערתנו כי קריאת שמע על המיטה נקבעה והוסדרה במהלך תקופת האמוראים, ולא לפני כן. מנהג זה אומץ בידי מחבריהם של סידורי התפילה הראשונים, רב עמרם גאון³⁰ ורב סעדיה גאון,³¹ וכך נפסק גם ברמב"ם,³² ובשולחן ערוך.³³ בהמשך, נכלל מנהג זה במנהגי התפילה של ארץ ישראל,³⁴ ספרד,³⁵ אשכנז,³⁶ והפרובנס³⁷ הקדומים. בנוסחי אשכנז (אשכנז וחסידים), נוהגים כן עד היום, וכך גם בנוסחי איטליאנו³⁸ ותימן.³⁹

28 בבלי, ברכות ס' ע"ב.

29 לעיל הערה 11.

30 לעיל הערה 2.

31 סידור רב סעדיה גאון. מהדורת דודזון, י', אסף, ש' יואל, י'. ירושלים: ראובן מס, תשל"ט, עמ' פ"ז.

32 לעיל הערה 5, הלכות תפילה וברכת כהנים, פרק ז', הלכה ב'.

33 י' קארו, שולחן ערוך אורח חיים. לעיל הערה 9, סימן רל"ט, סעיף א'.

34 סידור ארץ ישראל. מהדורה שלישית. ירושלים: חמו"ל, תשפ"א, עמ' 90.

35 ספר רבינו דוד אבודרהם. ירושלים: אור הספה תשס"א, חלק א', עמ' פ"א.

36 שמחה מויתרי; מחזור ויטרי. מהדורת גולדשמידט, א'. ירושלים: חמו"ל, תשפ"ג, כרך ראשון, עמ' קס"ג; אלעזר מגרמיזא, ספר הרוקח הגדול. מהדורת שניאורסון, ב"ש. ירושלים: אוצר הפוסקים, תשכ"ז, עמ' רל"ו; מהר"ם מרוטנבורג. תשובות פסקים ומנהגים. מאת כהנא, י"צ. ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ז, חלק ראשון, פסק קפ"ט, עמ' ר"ב-ר"ג.

37 אהרן הכהן מלוניל (לעיל הערה 9).

38 סדור תפילה לפי מנהג ק"ק איטאליאני, מהדורת פאנצייירי, ד"ר. רומא: אחים הנכבדים סאבאדיני, תשי"ט.

39 שיח ירושלים, נוסח בלאדי, בעריכת קאפח, י'. קרית אונו: מכון משנת הרמב"ם, תשס"ה, חלק ראשון, עמ' א'. יש שנהגו לקרוא

שתי פרשיות ראשונות: הרא"ש, בפירושו למסכת ברכות,⁴⁰ ובעקבותיו האבודרהם,⁴¹ מייחסים לרבנו חננאל, איש תוניסיה בת ימינו, בן המאה ה'10–11, את האמירה של שתי הפרשיות הראשונות. פירושו של רבנו חננאל למסכת ברכות אבד, ועל כן לא ידועה הנמקתו למנהג זה. לא ידוע גם על אימוצו בפועל של מנהג זה בכל תפוצה שהיא.

פסוק שמע ישראל ומייד לאחריו פרשייה שנייה: הרא"ש,⁴² ולאחריו האבודרהם,⁴³ העלו את האפשרות שלמנהג זה התכוון רבנו חננאל בציינו את המנהג לעיל של אמירת שתי פרשיות, וזאת משום שגם בפרשייה השנייה מופיע הציווי 'ובשכבך'. נראה כי הצעה פרשנית זו נותרה שכזו, ולא אומצה לאמירה בפועל בכל תפוצה שהיא.

אמירת שלוש הפרשיות: רבנו יונה, איש קטלוניה, בן המאה ה'13, הציע, כנראה לראשונה, לומר את כל שלוש הפרשיות של קריאת שמע בקריאה שלפני השינה, ונימוקו: 'שיש בו רמ"ח תיבות להסיר כל מזיק מרמ"ח איברים שבו'.⁴⁴ כלומר, הוצע פה קישור, בדרך הסוד או הרמז, בין האמירה המלאה של קריאת שמע לבין החשש ממזיקין, שהוא, כזכור, הסיבה לאמירתה של קריאת שמע על המיטה. לשיטתו של רבנו יונה, החשש מהמזיקין אינו חשש רוחני ממחשבות זרות, וגם אינו חשש לגוף כולו ממזיקין בדמות רוחות ושדים, שני חששות שאליהם התוודענו לעיל, אלא חשש גופני פרטני לכל אחד ואחד מחלקי הגוף בלילות, וכנגד כל איבר מאיברי הגוף הנמצא בסכנה עומדת מילה אחת ממילותיו של הסדר המלא של קריאת שמע. זמן קצר לאחר מכן, בסוף המאה ה'13 או תחילת המאה ה'14, ציין ר' אהרן הכהן מלוניל שבפרובנס מנהג זה, באומרו על מאמציו של המנהג כי 'ישמרם ה' בזכות הקריאה'.⁴⁵ מנהג זה של האמירה המלאה של קריאת שמע בלילות התקבל כמנהג בפועל כבר בקטלוניה שלפני גירוש ספרד,⁴⁶ וזאת בניגוד למנהג ספרד של אמירת פרשייה ראשונה בלבד, וזאת, כמובן, בשים לב למוצאו של רבנו יונה משם ולכהונתו שם.

המנהג של אמירת כל שלוש הפרשיות בקריאת שמע שעל המיטה אומץ בידי האר"י בצפת

את קריאת שמע כולה.

40 הרא"ש (רבנו אשר), ת"ב ברכות פרק ט' סימן כ"ג.

41 לעיל הערה 35.

42 לעיל הערה 40.

43 לעיל הערה 35.

44 רבנו יונה החסיד (גירונדי), ספר היראה. בלטימור: אוצרנו ישיבת נר ישראל, תשמ"ח, סימן צ"ה. הנושא הזה אינו מופיע במהדורות של ספרי רבינו ירוחם בן משולם הזמנינות כיום (תולדות אדם וחוה וספר מישרים).

45 לעיל הערה 9. המנהג הובא בעוד ספרים מאוחר יותר, ראה שם הערה י"ה.

46 סידור קטלוניא, בעריכת עידן פרץ. ירושלים: ד"ר עידן פרץ, תשע"ט, עמ' קל"ח-קל"ט.

של המאה ה־16, וזאת בשים לב ליסוד הקבלי המשתמע ממנו.⁴⁷ האר"י נהג כך אף על פי שנוסח התפילה שלו התבסס על סידור ונציה רפ"ד,⁴⁸ שנערך בידי מגורשי ספרד, ואשר בו מצוין כי יש לומר רק פרשייה ראשונה של קריאת שמע, כפי שהיה נהוג בספרד שלפני הגירוש. ר' חיים ויטאל ציין כי יש לומר לפני קריאתן של שלוש הפרשיות בקריאת שמע על המיטה את המילים 'אל מלך נאמן', או להוסיף בסופה של הקריאה את המילים 'ה' אלוֹקֵיכֶם אִמֵּת', וזאת משום שרק בתוספת של שלוש מילים יושלם מניין רמ"ח תיבות בסדר קריאת שמע המלא.

כפי שנראה להלן, שלושה מנהגים קיבלו מן האר"י את מנהג האמירה של שלוש הפרשיות בקריאת שמע על המיטה: קהילות ספרדים עד ימינו אלה (ושינו בכך את מנהגן המקורי לומר רק פרשייה ראשונה, כפי שנראה להלן), מנהג חב"ד הצמוד למסורת האר"י עד ימינו אלה, וקהילות החסידים מעת היווסדן, לקראת סוף המאה ה־18, ולמשך מאה השנים הראשונות שלהן, עד סוף המאה ה־19. נראה עתה את התהליכים של שינויים אלה לפרטיהם.

סמוך לאחר פטירתו של האר"י, בשנת 1572, בסידור ספרדי שיצא לאור בשנת 1584 עדיין צוין לומר פרשייה ראשונה בלבד.⁴⁹ ספריו של ר' חיים ויטאל (רח"ו) המתעדים את תורתו של האר"י החלו להיכתב על ידו מייד אחרי שנת 1572, שנת פטירתו של האר"י. סביר להניח שספרים אלה הושלמו והחלו להיות מופצים רק בתחילת המאה ה־17. הספרים השתמרו בכתבי יד,⁵⁰ והם יצאו לאור בדפוס לראשונה דווקא במזרח אירופה, בעיר קוריץ שבאוקראינה, לקראת סוף המאה ה־18,⁵¹ וזאת עם הופעתה של תנועת החסידות. התפוצה והאימוץ הראשוניים של שיטת תפילתו של האר"י בקהילות שבאגן הים התיכון, שבהן נוצרו קהילות של מגורשי ספרד, היו ככלל מוקדמים. זאת מכיוון שהתוספות השונות שהציע האר"י לתפילה אומצו שם ללא 'תיווך' מקדים של סמכות רבנית, שהייתה יכולה להביא להכרה הלכתית־מנהגית באמירת התוספות, וזאת כמקובל, לאחר פרסומו של ספר רלוונטי לנדון.⁵²

47 ויטאל, ח', שער הכוונות. ירושלים: בני ציון, תשפ"ג, דרושי הלילה ה'.

48 תמונות תחינות תפילות ספרד. ונציה: בומבירגי, רפ"ד.

49 סדר תפלות השנה כמנהג ק"ק ספרד. ונציה: זואן דיגארה, שמ"ד.

50 כתב יד של הספר עץ החיים בכתב ידו של רח"ו עם הערות בכתב ידו של בנו ר' שמואל ויטאל התגלגל לתוניסיה ומשם לירושלים באוספו של וייס/שוורץ, א"מ, ירושלים. ראו ל' אביב"ץ, בניין אריאל. ירושלים: משגב, עמ' כ"ו-ל"ב, המציין כי הספר החל אומנם להיכתב מייד לאחר מותו של האר"י, אולם תאריך סיומו היה מאוחר הרבה יותר, ולא נודע מתו.

51 פרי עץ חיים. קארעץ: קריגה, תקמ"ב; עץ חיים. קארעץ: קריגה, תקמ"ב.

52 דוגמה נוספת לאימוץ המהיר של תוספות האר"י לתפילה בקהילות ספרדים הם הפסוקים שקבע האר"י לאמירה לפני ברכת המזון. ראו א' קלרמן, אמירות לפני ברכת המזון; 'אברכה', למנצח ממומר לדוד', 'על נהרות בבל', 'שיר המעלות', 'תהילת ה'.

הסידור הספרדי הראשון המודפס שבו מופיעה אמירה של קריאת שמע כולה בקריאת שמע על המיטה נדפס בשנת 1657 בוונציה,⁵³ וזהו סידור המוגדר כסידור לפי נוסח האר"י. סידורים נוספים שבהם מופיעה החובה לומר את שלוש הפרשיות בקריאת שמע על המיטה, ואשר יצאו לאור במאה ה־18, מוגדרים אף הם כסידורים לפי נוסח האר"י, והם שלושה במספר.⁵⁴ בשנת 1724 תהליך החדירה של אמירת קריאת שמע מלאה בלילה בקהילות הנוהגות לפי מנהגי ספרד, מתקדם עוד שלב, ולראשונה יוצא לאור סידור תפילה ספרדי שאינו מוצהר כסידור לפי נוסח האר"י,⁵⁵ ואשר בו מצוין לומר 'אל מלך נאמן' ולקרוא קריאת שמע מלאה. האמירה המלאה של קריאת שמע מאומצת לאחר מכן באופן שוטף בסידורי ספרדים.⁵⁶ בהמשך הדרך, האמירה המלאה מופיעה גם בסידורי ליורנו, 'תפלת החדש', שהפכו לסידורים תקינים, בעיקר, אבל לא רק, בקהילות מרוקו,⁵⁷ והאמירה המלאה של קריאת שמע על המיטה מופיעה גם במהדורות ארצישראליות, בנות דורנו, של סידור זה.⁵⁸

בתב"ד הופיעה אמירה מלאה של קריאת שמע על המיטה כבר בסידור החב"די הראשון,⁵⁹ 'סידור הרב', שהודפס בשנת 1803, וכך הוא המנהג החב"די עד היום.⁶⁰ בסידור החסידי הראשון שיצא לאור בשנת 1791 הופיעה בקריאת שמע על המיטה הפניה לקריאת שמע של תפילת ערבית, ובמשתמע הכוונה הייתה לאמירת קריאת שמע מלאה,⁶¹ כך גם בסידור ר' שבתי מרשקוב שיצא לאור בשנת 1794.⁶² הדבר משקף את הקו הכללי ביצירתו של מנהג החסידים, והוא אימוץ השינויים בתפילה שהציע האר"י. ואכן אמירתה של קריאת שמע מלאה בקריאת שמע על המיטה מופיעה בהמשך בסידורים חסידיים

(טרם פורסם).

- 53 סדר תפלות כל השנה כמנהג ק"ק ספרד. ונציה: דפוס וינדראמינה, תי"ז.
- 54 בית תפלה וספר דברי הימים. אמסטרדם: דפוס משה דיאש ושמעון שמש, תע"ב; סידור בית תפלה. איסטנבול: דפוס יונה בן יעקב, תצ"ה; תפלת ישרים. אמסטרדם: דפוס נפתלי הירץ לוי רופא, ת"ק. בסידור האחרון מוגדרת חובת הקריאה המלאה רק עבור מי שלא קרא קריאת שמע בזמנה.
- 55 סדר תפלות. ונציה: דפוס ברגדי, תפ"ז.
- 56 למשל, סידור תפלה. ליורנו: חמו"ל, ת"ק. סדר תפלות. ליורנו: דפוס ריצי ומילדולה, ת"ק; סדר תפלות כמנהג ק"ק ספרדים. ונציה, ברגדינה, תק"י.
- 57 סידור תפלת החדש. ליורנו: אליעזר מנחם אוטולינג, תקי"ז. הסידור הופיע לראשונה בוונציה בשנת תק"א.
- 58 למשל, סדר תפלת החדש, מהדורת ארץ ישראל. ירושלים: ארז, תשע"ט, עמ' ר"ה-ר"ו.
- 59 סידור תורה אור. שקלוב: דפוס ישראל יפה, תקס"ג.
- 60 למשל, סידור תהלת ה'. ניו יורק: המרכז לענייני חינוך, תשס"ז, עמ' 119-120.
- 61 סדר התפלה. זולקווא: חמו"ל, תקמ"א.
- 62 סדר תפלה מכל השנה. בעריכת ר' שבתי מרשקוב. קורץ: חמו"ל, תקנ"ד.

שיצאו לאור במאה ה־19, וזאת עד שנות התשעים של המאה. ⁶³ ואולם במקביל לקו הכללי הזה במאה ה־19 לאמירה מלאה של קריאת שמע, יצאו לאור שני סידורים חסידיים עם הנחיה שונה. בשנת 1832, בסידור המוגדר הן כמנהג האר"י והן כמותאם לסידור החסידי הראשוני של ר' יעקב קופל, מופיעה רק אמירה של הפרשייה הראשונה. ⁶⁴ זמן לא רב לאחר מכן, בשנת 1838, מציין סידור חסידי נוסף בהנחיות לקריאת שמע על המיטה, כי חובה לומר רק פרשייה ראשונה, אולם מי שלא התפלל תפילת ערבית בזמנה חייב באמירתן של כל הפרשיות. כמו כן מצוין שם כי המדרש מציין שהתיבות של שלוש הפרשיות של קריאת שמע הן כנגד כל איברי הגוף. ⁶⁵

מסיבה לא ברורה, החל מסוף המאה ה־19, משיצאו לאור סידורי תפילה חסידיים ללא הסברי הכוונות לתפילות כחלק מגוף התפילה, כפי שהודפסו הסידורים החסידיים עד אז, מופיעה אמירה רק של הפרשייה הראשונה. סידור ראשון שכזה יצא לאור בשנת 1893, ⁶⁶ והבא אחריו הודפס בשנת 1898, ⁶⁷ וכך מוצגת קריאת שמע על המיטה בסידורים חסידיים מני אז ועד היום. כלומר המנהג החסידי בעניין זה חזר לאחור לשורשיו במנהג אשכנז, הגורס את מנהג התלמוד של אמירת הפרשייה הראשונה בלבד. שינוי זה הוא חלק ממגמה כללית יותר של השפעות הדדיות בין מנהגי אשכנז וחסידיים שהיו באותה תקופה. ⁶⁸ בדורות אחרונים, 'משנה ברורה' המליץ על מנהג האמירה של שלוש הפרשיות, וזאת בציינו: 'יטוב לומר תמיד כל קריאת שמע, שהיא רמ"ח תיבות [בצירוף אל מלך נאמן] לשמור רמ"ח איבריו'. ⁶⁹ עם זאת, להלכה גם הוא פסק שיש לומר רק פרשייה ראשונה למי שהתפללו תפילת ערבית בזמנה. אכן, גדול היה כוח השכנוע של ההשוואה שהציע רבנו יונה בין מניין תיבות קריאת שמע במלואה הזוהה למניין איברי הגוף, וזאת לצורך שמירה ממזיקין. נראה, אפוא, כי מבין ארבע האינטרפרטציות שהוצעו במהלך הדורות למשמעותם של 'המזיקין

63 למשל, סדר תפלת נהורא השלם כמנהג ספרד. רוסיה: חמו"ל, תקפ"ב; סדר תפלה כמנהג ספרד, ע"י מהר"ר יעקב אב"ד ליסא. צ'רנוביץ: דפוס אקהרד, תקצ"ח; סדר תפלה כמנהג ספרד. צ'רנוביץ: חמו"ל, תרי"א; סדר בית תפלה כמנהג ספרד וצלוחא דנהורא השלם. יאסי: דפוס טודר קדרסקי וגסט, תרט"ו; תפלה ישרה הנקרא בשם סדר ספרד. צ'רנוביץ: אקהרד ובנו, תרט"ו; סדור שער השמים. עפ"י השל"ה הקדוש. ורשה: גולדמן, תרמ"ג.

64 סדר עבודת הלב השלם כמנהג ספרד. סדר התפלה עפ"י האר"י וסידור ריע"ק (ר' יעקב קופל). אוסטראה: חמו"ל, תקצ"ב.

65 סדר תפלה כמנהג ספרד. נקבצו ע"י מוהר"ר יעקב אב"ד דק"ק ליסא. צ'רנוביץ: דפוס אקהרד, תקצ"ח.

66 סדור תפלת יהודה כמנהג ספרד. לובלין: דפוס פדר ווצר, תרנ"ג.

67 סדר תפלת יעקב מנהג ספרד. ורשה: פ' רחון, תרנ"ט.

68 ראו א' קלרמן, 'מזמור שיר חנוכת הבית לדוד': מקורות ושלבי אימוץ של התוספת האחרונה לתפילת שחרית היומית. סידרא ל"ה, תשפ"ג, 269-275; א' קלרמן, תוספות לתפילות הקבע בנוסחי אשכנזים בעת החדשה: 'תפילת רב' ולדוד ה' אורי וישעי'. מורשת ישראל 21, 2024, 261-282.

69 לעיל הערה 10, סימן רל"ט, סעיף א'.

שהתלמוד הירושלמי קרא להישמר מהם באמצעות האמירה של קריאת שמע על המיטה (דעות כוזבות, שדים מזיקים, סכנת מיתה, וסכנת חולי אפשרי לאיבר כזה או אחר בגוף), זכתה זו האחרונה, של סכנת החולי, לדומיננטיות. זאת, כמובן, בתנאי שתיאמר קריאת שמע במלואה, מנהג שהתלמודים לא גרסו כלל...

מיקום האמירה של קריאת שמע על המיטה

הציווי המקראי 'ובשכבך', מצביע, לכאורה, על הצורך לומר את קריאת שמע שעל המיטה בשכיבה, במיטת הלילה, וזאת בסמוך ולפני השינה. ראינו כבר לעיל את האינטרפרטציה של 'ובשכבך', כמילה המוסבת דווקא על זמנה של תפילת ערבית, כזמן הפוטנציאלי לשינה, כלומר מתחילת הערב.⁷⁰ אינטרפרטציה זו מעבירה את הציווי 'ובשכבך' מן הממד המרחבי, כלומר מן המיטה כרהיט המיועד לשינה ושעליו נשכבים, אל הממד העיתי, עולם הזמן, אל הלילה כזמן השינה בשכיבה.

גם אם נישאר בממד המרחבי של מקום האמירה של קריאת שמע, לכאורה על המיטה, מזהיר המאירי:⁷¹ 'ולא על המיטה ממש אלא סמוך לשכיבתו, כמו יועליו מטה מנשה',⁷² ולא על מיטתו כאלו שקורין אותן דרך הדיוטות ובגלוי הראש אלא באימה וביראה'. כך פסק גם רבי יוסף קארו ב'בית יוסף',⁷³ אם כי לדעתו, וכך משתמע גם מדעת הרמ"א,⁷⁴ ניתן לקרוא קריאת שמע גם בשכיבה. הביטויים התלמודיים לעניין מקום ו/או מועד הקריאה הם משולשים: 'על מטתו', 'בערב בביתו',⁷⁵ וביטוי שלישי ייחודי 'הנכנס לישון על מטתו'.⁷⁶ ייתכן שהדבר מעיד כי בתקופת התלמוד, בעת קביעתה של אמירת קריאת שמע על המיטה וכן סמוך לאחר מכן, הייתה מקובלת גמישות לגבי מקום האמירה – אם במיטה עצמה, אם בסמוך למיטה, ואם בבית בכלל. ואולי אפשרות אחרונה זו נהגה רק בארץ ישראל, וזאת בשים לב להופעתה בתלמוד ירושלמי.

70 לעיל הערה 10.

71 לעיל הערה 23.

72 במ' ב' 20.

73 י' קארו, בית יוסף על טור אורח חיים, מהדורת פרידמן. ירושלים: מכון ירודלים, תשע"ו, סימן רל"ט, א'.

74 לעיל הערה 9, סימן רל"ט, א'.

75 לעיל הערה 11.

76 לעיל הערה 28.

ברכת המפיל וקישוריה עם אמירתה של קריאת שמע על המיטה

'ברכת המפיל' נידונה כבר במספר מקורות,⁷⁷ ועל כן נתמקד כאן רק בהקשר שלה לקריאת שמע על המיטה. נראה כי שתי התפילות נקבעו לאמירה באותה תקופה, תקופת התלמוד. ברכת המפיל מופיעה הן בתלמוד הבבלי,⁷⁸ והן במסכת דרך ארץ,⁷⁹ המתוארכת כמי שנערכה בתקופת הגאונים, אולם מקורותיה קדומים יותר.⁸⁰ האזכור של ברכת המפיל במסכת דרך ארץ מתחיל במילים התלמודיות 'הנכנס לישון', ובכך נרמז גם מקורו של ביטוי זה. ראינו לעיל כי אמירתה של קריאת שמע על המיטה מערבת בתוכה את קבלת עול מלכות שמיים לפני השינה כמצווה מן התורה, לצד סגולתה הטובה של האמירה לעניין הפגתם של חששות שונים מזמן השינה. ברכת 'המפיל', הנאמרת במסגרת התפילה של קריאת שמע על המיטה, היא מצווה מדרבנן, לעומת האמירה של קריאת שמע – שהיא, לרוב הדעות, מדאורייתא.⁸¹ על כן, ברכת המפיל ממוקדת בנושאי הלילה בלבד. נוצרו מנהגים שונים לגבי סדר הקדימויות באמירת קריאת שמע והמפיל – אם קריאת שמע ראשונה ואם ברכת המפיל ראשונה.⁸²

קריאת שמע נוספת לאמירה בהיקפים שונים: קריאת שמע בברכות השחר

בדומה לקיומה של קריאת שמע על המיטה לצד קריאת שמע בתפילת ערבית, נתקנה קריאת שמע נוספת לזו שבסדר של תפילת שחרית, והיא הקריאה המקדימה בברכות השחר. כפי שראינו לעיל, קריאת שמע שעל המיטה, בסופו של כל יום, מאופיינת בשני מנהגים לפחות בנוגע לאורכה של הקריאה (פרשייה ראשונה או כל שלוש הפרשיות). מעניין לציין כי קריאת שמע בברכות השחר, זו הנאמרת בתחילתו של כל יום, נוסף על האמירה המלאה בהמשך התפילה, מאופיינת אף היא בשני מנהגים לקריאתה.

יסודה של הקריאה בברכות השחר הוא משולש: ראשית, התלמוד הבבלי מביא מברייתא:

77 Kaplan, לעיל הערה 11; Rabbinic sleep ethics: Jewish sleep conduct in late antiquity; Kaplan, Milin Havivin 2: 83-93; ש' נאה, תשנ"ו. הרגל מצווה. תרביץ ס"ה: 236-231; ראו גם י' יעקבסון, נתיב בינה, כרך שלישי. תל אביב: סיני, תשל"ג, עמ' 245-261.

78 בבלי, ברכות ס' ע"ב.

79 תוספתא דרך ארץ, מהדורת היגה, מ'. ניו יורק: הוצאת דבי-רבנן, תרצ"ה, פרק היוצא, הלכה ט"ז.

80 מסכתות דרך ארץ, עם פירוש מאת פריצקה א'. תל-אביב: הוצאת ביתן הספה, תש"י, עמ' 5. מסכת דרך ארץ מוזכרת פעם אחת בתלמוד בבלי (ברכות כ"ב ע"א). מסכת דרך ארץ נמנית על האסופה של 'מסכתות קטנות'. אולי בדומה לשבע המסכתות הקטנות האחרות נערכה אף היא בארץ ישראל? ראו שבע מסכתות קטנות ירושלמיות, מהדורת קירכהיים, ר'. פרנקפורט: איזק קויפמן, תר"א, עמ' 3.

81 ראו לעיל הערה 4.

82 ראו יעקבסון (לעיל הערה 77).

יתנו רבנן: שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד, זו קריאת שמע של רבי יהודה הנשיא,⁸³ כלומר אמירה מינימלית שכזו של הפסוק הראשון של קריאת שמע בלבד, הייתה מנהגו האישי של רבי יהודה הנשיא. שנית, ובאופן ציבורי-כללי, האמירה המקדימה של קריאת שמע בברכות השחר נתקנה, ככל הנראה, בתקופה של גזרות במאה החמישית.⁸⁴ שלישית, וכתוצאה מהתקנת קריאת שמע בברכות השחר, האמירה המוקדמת בסדר התפילה של קריאת שמע מסייעת בידי מי שיגיע לאמירתה של קריאת שמע במקומה הסדיר רק לאחר זמן קריאת שמע.⁸⁵

עם השנים, נוספו לאמירה זו של הפסוק הראשון של קריאת שמע שתי אמירות. האמירה הנוספת הראשונה היא הוספתה של האמירה 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', שהונהגה ביסודה על ידי העם לאמירה לאחר אמירת שמע ישראל בתפילות הבוקר והערב. אמירה זו באה בעקבות הנהוג שהיה קיים במקדש שבו העם אמר פסוק זה בסדר העבודה של יום כיפור, לאחר שהכוהן הגדול אמר את השם המפורש.⁸⁶ על כן, אמירה זו אומצה גם לקריאת שמע בברכות השחר בכל המנהגים. האמירה הנוספת השנייה היא אמירה של כל הפרשייה הראשונה של קריאת שמע, עד 'והיה אם שמוע'. אמירה זו יסודה במנהגו של המהרש"ל, שציין כי 'אני נוהג לומר כל הפרשייה ראשונה עד ובשעריך',⁸⁷ וזאת ללא ציון של הסיבה לתוספת זו. מנהג זה זכה לאימוץ גורף בנוסח החסידים, ואילו במנהגי התפילה האחרים האמירה הזו רלוונטית רק עבור מי שיודע בתחילת תפילתו כי יאחר את זמן קריאת שמע לכשיגיע לאמירתה בסדר התפילה.

83 בבלי, ברכות י"ג ע"ב.

84 ברק, ש', סדר בסידור חבל מודיעין: כנרת, זמורה, דביה תשפ"א, עמ' 87-88.

85 יעקב בן אשר (בעל הטורים), טור אורח חיים. מהדורת רבה, ש', בומבך, א"י וברוסקי, י"ש. ירושלים: שירת דבורה, תשע"ו, סימן מ"ו.

86 טור אורח חיים (לעיל הערה 85), בעקבות רבינו יהודה החסיד. ראה גם קלרמן, א', קדמוניות הקדיש. שאנן י"ח, תשע"ג, עמ' 129-150.

87 מהרש"ל (לוריא, ש'), שו"ת מהרש"ל. ירושלים: זכרון אהרן, תשע"ט, סימן ס"ד. ראה גם בה ז'. סדר עבודת ישראל. ברלין: שוקן, תרצ"ז, עמ' 46.

מאמר זה התמקד באמירה של קריאת שמע בתוך המסגרת הכללית של התפילה 'קריאת שמע על המיטה'. מטרתו של מאמר זה הייתה לבחון את ארבעת היסודות שיוחסו לאמירה זו של קריאת שמע: קבלת עול מלכות שמיים (במיוחד כאשר קיימת גם תפילת הרשות של ערבית), כמעבר ראוי מזמן הערות לזמן השינה, כהגנה מחששות המלווים את זמן השינה (רוחניים, מיסטיים, ובריאותיים), וכהכנה לסכנה הקיומית לחיים בזמן שינה.

ארבעה מנהגים נוצרו או הוצעו לעניין היקף האמירה של קריאת שמע לפני השינה במשך הדורות: אמירה של פרשייה ראשונה של קריאת שמע עד 'והיה אם שמוע'; אמירה של שתי הפרשיות הראשונות של קריאת שמע עד 'כימי השמיים על הארץ'; אמירה של הפסוק 'שמע' ומייד לאחריו פרשייה שנייה של 'והיה אם שמוע', עם דילוג על 'ואהבת'; ואמירת של כל שלוש הפרשיות של קריאת שמע, כולל מצוות ציצית. המנהג הראשון של אמירת הפרשייה הראשונה והמנהג הרביעי של אמירת שלוש הפרשיות התקבלו בעדות ישראל, ואילו שני המנהגים האחרים נותרו בגדר הצעות למנהגים בלבד. המנהג לאמירה מלאה של קריאת שמע מבוסס על הקשר הגימטרי בין מספר מילותיה לבין הסכום המספרי של איברי הגוף, ובכך נראה כי המזיקים הבריאותיים הם שזכו לדומיננטיות לעניין הצורך באמירתה של קריאת שמע על המיטה.

ברכת 'המפיל', הנאמרת אף היא בתפילה של קריאת שמע על המיטה, היא מדרבנן, בעוד קריאת שמע על המיטה היא, לרוב הדעות, מן התורה. לצידה של קריאת שמע על המיטה, הנאמרת בסופו של יום, קיימת גם קריאת שמע הנאמרת בברכות השחר, בתחילתו של יום. היקף אמירתן של שתי הקריאות האלה של שמע נקבע באמצעות שני מנהגים.

Shema reciting in bed: Between nightly acceptance of divine authority and sleep fears

Aharon Kellerman

Abstract

This article focuses on the Shema reciting in bed within the more general framework of the prayer Bedtime Shema. The objective of the article is to examine the four elements that were attributed to this reciting: nightly acceptance of Divine authority, notably given the existence of the elective evening prayer; proper transition from wakefulness to sleep; protection against spiritual, mystical, and health fears from sleep; and preparation for the existential life threat during sleep. Four customs emerged regarding the length of Shema reciting in bed: the first portion of the Shema only; the first two portions; the first verse of Shema followed by the second portion; and the reciting of all the three portions. Only the first and fourth of these customs were accepted among Jewish communities. The fourth custom is based on the numerical connection between the number of words of the recited text and the number of human body parts, thus pointing to the dominance of health night fears against which the Shema is recited in bed. Bedtime Shema reciting constitutes a Torah requirement, whereas additional parts of the Bedtime Shema prayer were authorized by the Sages. The article concludes with a comparison between Shema reciting in bed and early morning Shema reciting.

Keywords: Shema reciting in bed; Divine authority; demons; Bedtime Shema; first portion; three portions.